

16-МАВЗУ. КЎП ТАРМОКЛИ ФЕРМЕР ХЎЖАЛИГИ ФАОЛИЯТИДА БИЗНЕС-РЕЖАЛАШТИРИШ.

1. Кўп тармокли фермер хўжалигида режалаштириш ва башорат килишнинг объектив зарурати.
2. Режалаштириш ва башорат килишнинг мақсад ва вазифалари
3. Стратегик мақсадларда молиявий ва меҳнат ресурсларни шакллантириш.
4. Режалаштиришнинг миқдор ва сифат, ҳажм ва солиштирма курсаткичлари.

Қўлланиладиган педогогик технологиялар: Маъруза, «ақлий хужум», намойиш этиш.

1.Кўп тармокли фермер хўжалигида режалаштириш ва башорат килишнинг объектив зарурати

Бозор муносабатларига утиш кадрларга, айникса, иктисодий йуналишдаги мутахассисларга, уларни тайёрлаш ва улардан амалиётда фойдаланишга булган талабларнинг узгаришига олиб келди. Гап бу ерда нотаниш атама, тушунча ва тоифаларнинг пайдо булишида эмас, балки иктисодиётни бошқаришнинг барча микёсларида янгича иктисодий фикрлаш мафкурасини шакллантириш хакида ҳам боради.

Ғарб мамлакатларидаги куплаб фирмалар «Фирма унга фойда келтирмайдиган мутахассисларни ушлаб турмайди» деган шиорга амал килади. Фирмага фойда келтириш учун бозор конъюнктурасида тугри йуналишни танлаш, бозордаги уз урнини тугри ва аник белгилай олиш, дархол олинадиган фойдани эмас, балки узок истикболдаги ривожланишни кура билш муҳим аҳамият касб этади. Шу ва шу каби вазифалар заминиде башорат килиш ва унинг яқунловчи қисми булган режалаштириш ётади. У қорхона мақсадларини шакллантириш, унга эришиш восита ва усулларини аниклаш жараёнидан иборатдир. Режалаштириш натижаси режа, хатти ҳаракатларнинг мотивлаштирилган модели булиб, у иктисодий муҳит ва қуйилган мақсадларни башорат килиш асосида яратилади.

Башорат килиш - қорхона, тармок ва соҳалар микёсида ҳамда бутун мамлакат микёсида иктисодиёт ҳолатини илмий асосаган ҳолда олдиндан кура билишдир. Башорат килиш шунингдек, иктисодиётнинг у ёки бу ҳолатига эришишнинг муқобил йуллари, усуллари ва муддатларини танлаш ёки муҳоама килишни ҳам англатади.

Бозор муносабатларига утишда режалаштириш деярли эсан чиқиб қолай деди. Айрим олим ва мутахассислар, айникса, бозор ва бозор муносабатлари тарафдорлари режалаштиришни бозор механизмига умуман тугри келмайди ва бозорнинг узи ҳамма нарсани жой-жойига қуяди деб ҳисоблайдилар. Яна бошқа бир мотив - иктисодиётни ута марказлашган тарзда режалаштириш ва бошқариш натижасида совет иктисодиётининг йирик муаммо ва инкирозларидир.

Дарҳақиқат, бутун давлат ва сиёсат ҳукуматини уз қулига олган ва қотиб қолган қоидалардан бир қадам ҳам четга чиқмаган партия ҳукуматининг ақидапарастлигини тан олиш керак. Айнан шу сабабли бир пайтлар қунгилдагидек ишлаган режали тизим чок- чоқидан суқилди ва ярқисиз ҳолга келиб қолди. Бундан ташқари, минтақа ва тармоқлар, қорхона ва ташкилотлар, барча ҳужалик субъектларининг эркинлигини чеклаб қуювчи турли хил марказлашган буйрук ва курсатмалар, назорат рақамлари ва лимитлар ҳам ҳалакит берган.

Шу билан бир пайтда корхона учун унинг фаолиятини кайси орган - режа бўлими ёки бошка иктисодий бўлим ва хизматнинг режалаштириши ва башорат килишининг ахамияти йук. Режалаштириш сифати ва мезонлар муҳим булиб, уларга кура корхона фаолияти баҳоланади ва бозор шароитларида унинг барқарорлиги таъминланади. Шу сабабли бозор режалаштиришни умуман тан олмайди дейиш нотугри булар эди. Аксича, рақобатли кураш шароитларида ишлаб чиқарувчилар ва таъминотчилар уз фаолиятини синчиклаб режалаштиришлари зарур. Бозор механизми субъектив омилар асосий ролни уйновчи ресурсларни марказлашган тарзда таксимлашга караганда каттик ва жиддийроқ ҳисобланади. Бозор шароитларида режалаштиришга қарши булганлар «тоғора билан бирга

Чет эл тажрибаларининг ҳаммасидан ҳам мамлакатимизда фойдаланиш лозим булмасада, бироқ режалаштиришнинг роли муҳимлиги аслоҳида исбот талаб қилмайди. Айнан режалаштириш ва башорат килиш нимани, қанча, қачон ва қим учун ишлаб чиқариш керак деган саволларга жавоб топади. Хусусан, қуплаб корхона яратилиши ва фаолияти режалаштиришдан бошланади. Режалаштириш мавжуд ишлаб чиқариш қувватлари, рақобатли афзалликлардан максимал фойдаланиш, турли хато ва қамчиликларнинг олдини олиш, иктисодиётдаги янги тенденцияларни қузатиш ва улардан ишлаб чиқариш фаолиятида фойдаланиш, корхона фаолиятининг қучсиз томонларини аниқлаш ва бартараф қилиш ҳамда асосланмаган рискларнинг олдини олишга имкон беради.

Шундай қилиб, бозор иктисодиёти режалаштиришни ҳам башорат қилишни ҳам инкор этмайди. Уларнинг иққаласи ҳам корхона, бирлашма ва бошка ишлаб чиқариш структураларининг уз қучи билан ёки бунинг учун махсус жалб қилинган илмий ташкилотлар, олий укув юрти мутахассислари ҳамда айрим олим ва мутахассислар ёрдамида амалга оширилиши мумкин. Бунда замонавий тенденцияларнинг қелгусида экстраполяцияси (унчалик ишонқли эмас, механик усул, нотугри ҳулосаларга олиб қелиши мумкин), мантиқий таҳлил, турли қилдаги иктисодий-математик усуллар (масалан, ишлаб чиқариш функциялари усули), эксперт баҳолаш усули ва вазият таҳлили

қабии бир қатор усуллар қулланиши мумкин. Уз ёки бу усулдан фойдаланиш башорат қилинаётган объектнинг узига ҳосликлари, унинг ривожланишига доир ишонқли маълумотларнинг мавжудлиги ва таҳлилчиларнинг малақасига боғлиқ булади.

Режалаштиришда ҳам, башорат қилишда ҳам иктисодий жараён ва вазиятларнинг узаро алоқалари қорреляция усулида урганилади. Қорреляция таҳлилининг асосий вазифалари бу натижавий белгиларнинг омилар белгиларига таҳлилий боғлиқлик шаклини аниқлаш ва акс эттириш ҳамда қорреляцион алоқани улқаш ҳисобланади. Алоқа қанчалик қучли булса, башоратнинг асосланганлиги ва унинг аниқлиги шунчалик юқори булади.

Ҳозирги қунда башорат ҳисоб-қитоблари бир қатор етакчи тармоқлар томонидан стратегик дастур ва режаларни ишлаб қиқиш, илмий тадқиқотлар утқазиш, тажриба- қонструкторлик ишларини амалга оширишда фойдаланилмоқда. Масалан, республиқада «2010 йилгача нефть ва газ саноатини ривожлантириш Бош схемаси» ишлаб қиқилган булиб, уз миллий иктисодиётнинг ушбу муҳим тармоги ривожланишининг асосий қурсатқичларини белгилаб беради. Унинг асосида «2005 йилгача нефть қонларини разведка қилиш ва излаб топиш ишларини жадалларштириш буйиқа истикболли дастур» ишлаб қиқилган. Режа ва башоратлар

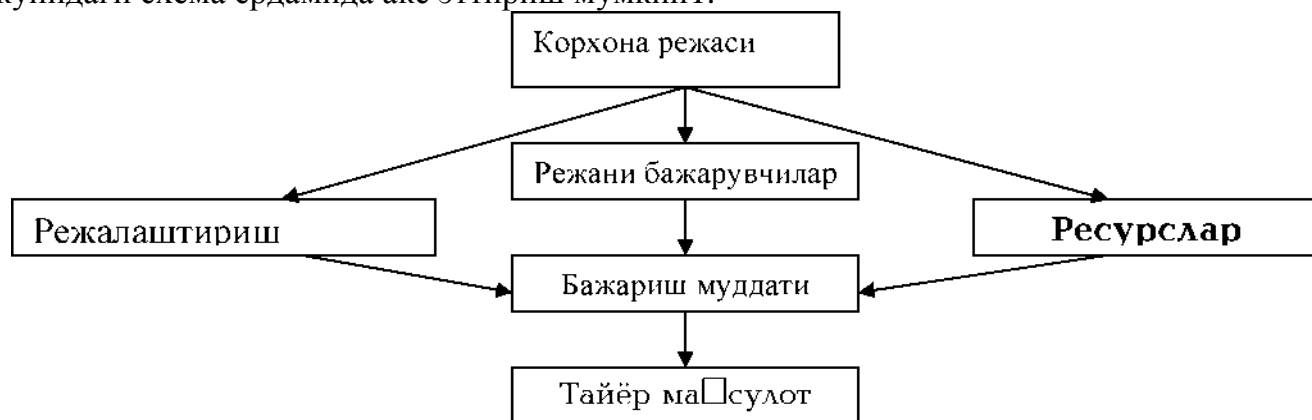
иктисодиётнинг куйи боскичлари - корхона, фирма ва ишлаб чиқариш бирлашмаларида ҳам менежментнинг муҳим элементи ҳисобланади.

2.Режалаштириш ва башорат қилишнинг мақсад ва вазифалари

Режалаштириш ва башорат қилишнинг мақсадли функцияси бу- зарур ҳисоб-китоблар, башорат ва далиллар асосида корхона фаолиятининг қисқа ва узок муддатли стратегиясини белгилашдир. Тугри, бу ходимлар сони 5-10 кишидан 40 кишигача булган микрофирмаларга қараганда купрок йирик ва урта корхоналар учун муҳим аҳамият касб этади. Бирок ҳар бир ҳолатда режалаштириш белгиланган пировард натижага эриши учун йуналтирилган ресурслар (моддий ва молиявий) ҳамда одамлар меҳнатини босқичма- босқич камраб олади.

Ишлаб чиқилган режа биринчидан, ишлаб чиқариш имкониятлари билан боғланган булса, иккинчидан, ундаги хато ва камчиликлар минимал булса, учинчидан эса, ишлаб чиқариш режалаштирилган маҳсулот истеъмол талабига эга булса, бу ҳолда режалаштиришни самарали деб ҳисоблаш мумкин булади. Корхона раҳбарияти тасдиқлаган режа буйруқ мақомига эга булиб, барча бажарувчилар учун мажбурий характерга эга булади.

Корхона микёсида режалаштиришнинг мақсадли функциялари ва таркибини куйидаги схема ёрдамида акс эттириш мумкин¹.

Бизнес қанчалик йирик, қурсатилаётган хизматлар, бажарилаётган иш ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажми қанчалик кенг булса, корхона ҳажми ва йуналишига мос равишда режалаштириш жараёнида ҳал қилиниши лозим булган вазифалар доираси шунчалик енгаяди. Бирок ҳар қандай ҳолатда ҳам режалаштириш куйидаги саволларга жавоб бера олиши лозим:

- биринчидан, нимани, қачон ва қанча микдорда ишлаб чиқариш;
- иккинчидан, танланган муқобилликни аниқланган ҳисоб-китоблар асосида амалга ошириш лозим;
- учинчидан, маҳсулот сифати, унинг рақобатбардошлиги қандай ва у истеъмолчилик талабига эга буладими;
- туртинчидан, маҳсулот чиқариш билан боғлиқ булган ишлаб чиқариш харажатлари ва бошқа сарф-харажатлар қопланадими;
- бешинчидан, қутилаётган рентабеллик даражаси, фойда ҳажми ва бошқа пул тушумлари таъминланадими.

Ушбу саволларга жавоб топа олмаса режалаштириш оддий расмиятчиликка

¹Ушбу схемани матннинг электрон версияси орқали слайд шаклида диапроектор орқали намойиш этиш мумкин. 3-илова

айланиб, асосланмаган характерга эга булади, ишлаб чикаришнинг келгуси ривожланиши издан чикиб, корхонанинг узи молиявий кийинчиликларга дуч келади ва иктисодий баркарорликни йукотади. Шунинг учун ҳам режалаштириш ёки режани ишлаб чиқишга киришишдан олдин иктисодий таҳлил утказиш мухим булиб, унинг асосий вазифалари куйидагилар хисобланади:

- ♦ режани бажариш, ишлаб чикариш динамикаси ва махсулотни сотиш даражаси;
- ♦ ушбу курсаткичлар узгаришига омилларнинг таъсирини аниклаш;
- ♦ махсулот чикариш ва сотишни купайтириш учун ички ишлаб чикариш захираларини аниклаш;
- ♦ аникланган захиралардан фойдаланиш буйича чора-тадбирлар ишлаб чиқиш.

Режалаштириш ва захиралар ёки фойдаланилмаган имкониятларни аниклаш билан одатда корхонанинг иктисодий хизматлари (режа бўлими, ишлаб чикариш бўлими, мехнат бўлими, иш хаки бўлими ва хоказо) шугулланадиган булса, ишлаб чикариш захираларидан фойдаланишга техник, технологик ва бошка бўлим ва хизматлар жалб килиниши мумкин. Бошкача килиб айтганда корхонанинг самарали фаолият курсатиши ва унинг иктисодий баркарорлигини таъминлаш бутун корхона жамоасининг вазифасидир.

Режалаштириш доимо келажакка йуналтирилган булади. Бу холат уни кай бир даражада башорат килишга ухшаш килиб куяди. Бирок режалаштиришдан фаркли равишда башорат килиш жараёнида белгиланган мақсадларга эришиш имкониятлари аникланади. Башорат эҳтимолий характерга эга булади. Унда одатда келгусида турли хатти-харакатлар ва ташки (табiiй, иклим, иктисодий, илмий-техник ва хоказо) омиллар таъсири остида у ёки бу мақсадлардан четга чиқиш эҳтимоли даражаси бахоланади.

Режа ва башорат корхона ривожланиши истикболларини аниклашга иккита муқобил ёндашув эмас, балки хужалик стратегиясини ишлаб чиқишнинг бири-бирини тулдириб турувчи боскичлари булиб, бунда режа корхона бошкарувининг асосий воситаси хисобланади. Шу сабабли хар бир холатда башоарт килинган курсаткичлардан режалаштирилган курсаткичларга утиш таъминланиши лозим булади.

Амалиётда башоратнинг илмий, техник, иктисодий, ижтимоий, демографик ва бошка турлари ажратиб курсатилади. Купинча комплекс башорат - илмий-техник, ижтимоий- сиёсий, техник-иктисодий ва хоказолардан фойдаланилади. Башорат хар кандай холатда ҳам объектив жараёнлар талабларига максимал даражада мос келиши керак.

Режалаштириш тизимининг дастлабки бугини сифатида башорат килиш корхонанинг ички фаолиятидан ташкари кенг масалалр доирасини камраб олиши зарур. Масалан, унга хал килиб булинган, бирок амалиётда кулланмаган техник, иктисодий, инвестицион муаммолар; истикболда янги махсулот чикариш учун мулжалланган материаллар, технологик жараёнлар, асбоб-ускуна ва курилмалар; ишлаб чикариш модернизацияси туфайли кадрларга булган эҳтиёжни киритиш мумкин. башорат килишда шунингдек, келгусида юзага келиши мумкин булган муаммолар, утказилаётган тадқиқотларни бахолош ҳам мухим ахамият касб этади.

Корхонанинг келажакда t - йилдан сунгги холатини бир мақсадли башорат килишни унинг фаолияти узгарувчи курсаткичларида йул куйиш мумкин булган кийматлар моделини навбатма-навбат ифодалаш сифатида акс эттириш мумкин

(B):

$$B = [F x(t), y(t), z(t), t],$$

Бунда:

x - башорат қилинаётган курсаткич узгарувчилари (инвестициялар, корхона персонали, таксимланмаган фойда ва хоказо);

y - шарт-шароитлар сифатида куриб чиқилувчи узгарувчан курсаткичлар (бозор ҳолати, солиқлар, табиий-иқлим шароитлари ва хоказо);

z -асос қилиб олинган корхона фаолиятининг башорат қилинаётган курсаткичлари бошлангич қиймати.

Корхонанинг асосий ва айланма капитал, айрим маҳсулот турларини чиқариш ва уларнинг таннархи, фойда, меҳнат маҳсулдорлиги каби муҳим курсаткичларини навбатма- навбат ифодалаш натижасида башорат қилинаётган t - йилдан сунг юзага келиши мумкин булган корхона ҳолатининг тулик башоратини олиш мумкин.

Башоратнинг ишончилигини куп жихатдан корхоналар маълумотлар тупламида саклаши ва системалаштириши лозим булган ахборотларнинг тулик ва ишончилик даражаси белгилаб беради. ноаник ёки нотугри ахборот башорат қилишда хатоликларга олиб келиши мумкин.

Назорат саволлари

1. Бозор шароитларида режалаштириш ва башорат қилишнинг моҳияти нимада?
2. Бозор шароитларидаги режалаштириш аввалги маъмурий-буйруқбозлик тизимидаги режалаштиришдан нимаси билан фарқ қилади?
3. Хужалик юритишнинг бозор шароитларида режалаштиришнинг асосий тамойилларини санаб беринг.
4. Режалаштиришдаги иқтисодий таҳлилнинг ахамияти нимада?
5. Режалаштириш ва эркин тадбиркорлик қай тарзда уйғунлашади?
6. Корхонанинг режалаштириш соҳасидаги ваколатлари қанай?
7. Режалаштиришнинг норматив асослари деганда нимани тушуниш керак?
8. Норма билан норматив ўртасида қандай фарқ бор?
9. Режалаштиришнинг норматив асосларини таснифлаб беринг.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Бочаров В.Р. Инвестиции: Учебник для вузов. – 2-е изд.-СПб.: Питер, 2008. – 384 с. Ил.- (Серия “Учебник для вузов”).
2. Имомов Ҳ.Ҳ. Инвестицияларни ташкил этиш ва молиялаштириш. Ўқув қўлланма. –Тошкент, Iqtisod-moliya. 2010. – 164 б.
3. Жўраев А.С. ва бошқалар. Инвестиция лойиҳалари таҳлили. Ўқув қўлланма. – Т.: Шарқ. 2003.-246 б.
4. Эргашева Ш., Узоқов А. Инвестицияларни ташкил этиш ва молиялаштириш. Ўқув қўлланма. - Т.: Иқтисод-молия, 2008.-208 б.
5. Абдувасиқов А.А., Тўхтаева С.Ғ. Агросаноат мажмуаси корхоналарида инвестициялаш ва лойиҳалар таҳлили. Ўқув қўлланма.-Т.: 2009.-187 б.

6. Ковалев В.В. Методы оценки инвестиционных проектов. –М.: Финансы и статистика, 2008.- 176 с.

7. Ишмухамедов А.Э, Қосимов. М.С, Жумаев. З.А, Жумаев Қ.Х. Лойиҳа таҳлили. Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси. Адабиёт жамғармаси нашриёти.-Т.: ТДИУ. 2004. -159 с.